

օգտվել են ոչ միայն արքունական ու տաճարային տնտեսությունները, այլև համայնքները՝ Վերջիններս, ակներեաբար, մասնակցել են այդ ցանցի ստեղծմանը՝ իրեն պետական պարտույթով:

Շատ հավանական է, որ ուրարտական պետությունը ոչ միայն բռնազանձում էր պարենհարկի ձևով համայնքների եկամտի ղգտլի մասը, այլև տեր ու տնօրինություն էր անում նրանց վրա՝ սահմանափակելով կամ ընդլայնելով այս կամ այն տնտեսության հողատարածությունները²⁰:

Դատելով էրեբունիի, Թեյշեբաինիի և Արգիշտիխինիլիի տնտեսության մասշտաբներից, այստեղ, հավանաբար, գոյություն են ունեցել բավականաչափ խոշոր համայնքներ: Դա իհարկե, չի բացառում նրանց սահմաններից դուրս գտնված համայնքներից ևս պարենհարկի ձևով ստացված եկամուտները:

Թեյշեբաինիի տարատեսակ էթնիկ կազմը, ինչպես նաև նրանում առկա ուրարտական բնակչության գանազան խավերը վկայում են այդ քաղաքի սոցիալական բարդ կառուցվածքի մասին: Քաղաքային թաղամասերի պեղված խոշոր շենքերը, անկասկած, պատկանել են բնակչության այն խավերի ներկայացուցիչներին, որոնք կոչված են եղել ի կատար ածելու ուրարտական իշխանությունը նվաճված տեղական համայնքների վրա²¹:

Որոշ տվյալներից կարելի է եզրակացնել նաև, որ ուրարտական քաղաքներում գոյություն է ունեցել քաղաքային համայնք, օժտված որոշակի ինքնուրույնությամբ՝ ներքաղաքային խնդիրների լուծման ասպարեզում և որոշ իրավունքներով²²:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Կենտրոնական և տեղական իշխանությունը: Ուրարտական պետության զլուխ կանգնած է եղել թագավորը, որի իշխանությունը, հին-արևելյան մյուս ստրկատիրական պետությունների նման, ժառանգական էր և անսահմանափակ:

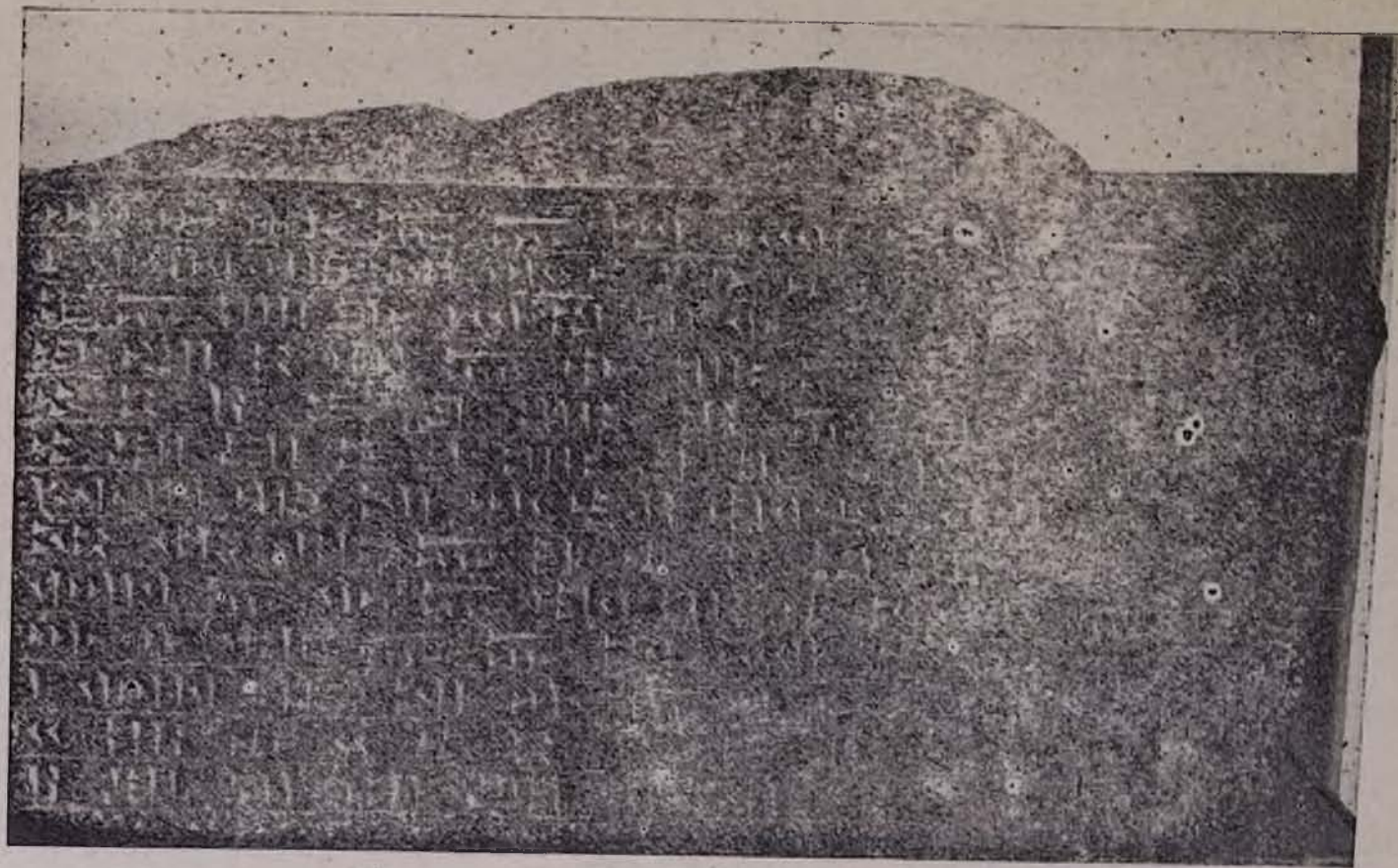
Արքունիքի մասին դատելու համար առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թուփրախ-կալեի պեղումներից հայտնի մի սեպագիր աղյուսակ, որը պարունակում է Ռուսախինիլի մայրաքաղաքի պալատական անձնակազմի ցուցակը: Այն բաղկացած է եղել 5.507 մարդուց, որոնց թվում 1.113 անվանի անձեր (պալատականներ), 3784 ներքիններ (դրանց թվում, ըստ երևույթին, նաև գրասենյակի պաշտոնյաներ), պալատի 162 ծառայողներ (դրանց թվում ևս 108 ներքիններ, 10 գինեգործներ և այլն), ինչպես նաև ավելի քան 400 զանազան այլ անձեր, ըստ երևույթին, զինվորներ, աշխարհագորականներ, արհեստավորներ (շուհականեր, քարգործ վարպետներ) և սպասարկու անձնակազմ (շորեպաններ և այլն)²³:

²⁰ Տե՛ս *Н. В. Арутюнян*, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блуря, էջ 35—51:

²¹ Տե՛ս *А. А. Мартиросян*, Город Тейшебаши, Ереван, 1961, էջ 131—155:

²² Տե՛ս *УПД*, էջ 27:

²³ Տե՛ս *УПД*, էջ 25—26, 39. *Н. В. Арутюнян*, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блуря, էջ 38, 47:

Մենուայի որդի Արգիշտի և թագավորի արձանագրությունը Էրեբունիի հիմնադրման մասին

Ներքինիների զգալի թիվը Ռուսախինիլիի պալատական անձնակազմում առանձին զարմանք չի կարող հարուցել, եթե նկատի ունենանք հին-արևելյան արքունիքները: Այդպիսին է եղել վիճակը Աքեմենյանների պարսկական արքունիքում, Ասորեստանում և այլն: Արձանագրությունների համաձայն, ասորեստանյան թագավորները մարզերի փոխարքաների պաշտոններն անգամ շատ հաճախ վստահել են ներքինիներին²⁴:

Կարևոր տեղ են գրավել պետության վարչական կազմում թագավորի որդիները, եղբայրները, մյուս ազգականները՝ «արքայական տոհմի սերմը», ինչպես ասված է Սարգոն Բ-ի 8-րդ արշավանքի նկարագրության մեջ («Նուրի աղյուսակ»):

Նրդրի կառավարման գործում մեծ դեր էին խաղում նաև թագավորներին մշտապես շրջապատող «խորհրդականները», որոնք թագավորության առավել աչքի ընկնող տոհմերի ներկայացուցիչներն էին: Վարչական ապարատի մասն էին դառնում, փաստորեն, նաև նվաճված երկրների «թագավորները»:

Ուրարտական պետության կարևորագույն պաշտոնյաներն են եղել, թեև, փոխարքաները («մարզերի կառավարիչները»): Կառավարման վայրերում նրանք վարել են տվյալ մարզի տնտեսությունը, ղեկավարել հարկերի գանձման գործը, ինչպես նաև հավաքված նաստուրալ մթերքների վերամշակման և Ուրարտուի կենտրոնը տեղափոխելու գործը: Փոխարքաները հավանաբար եղել են խոշոր սեփականատերեր: Պատերազմների ժամանակ նրանք հանգես են եկել որպես զինվորական հրամանատարներ: Այսուհանդերձ, թագավորները հաճախակի և բազմաթիվ խոշոր ու մանր հարցերում միջամտել են տեղական իշխանությունների գործունեությանը:

Տեղական վարչական անձնակազմում եղել է նաև մի այլ առաջնակարգ պաշտոնյա, որը կոչվել է «կնիք ունեցող անձ»: Բարձրաստիճան այս պաշտոնյան Թեյշեբախինից հայտնաբերված նամակներում հիշատակվում է հաճախակի²⁵, ըստ որում թագավորի գրավոր հրամաններն ի կատար ածող հասցեատիրոջ դերում: Հավանական է, որ նա եղել է Թեյշեբախինի տնտեսական անձնակազմի պետը²⁶:

Թեյշեբախինի սեպագիր աղյուսակներում հիշատակվում են նաև մի շարք այլ պետական պաշտոնյաներ՝ «հաշվի մարդիկ», «գրամների մարդիկ», «ցանքի մարդիկ», ինչպես նաև հացթուխ (խոհարար) և ավագ հովիվ²⁷:

Այդ պաշտոնյաներից Ռուսախինիլիի պալատական անձակազմում հանդիպում ենք միայն «հաշվի մարդուն» (որի ձեռքի տակ աշխատում են 119 անձինք), սակայն հենց այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ այստեղ ևս պետք է գոյություն ունենային, ըստ որում ավելի լայն մասշտաբներով, Թեյշեբախինի կապակցությամբ հիշատակված պաշտոնները:

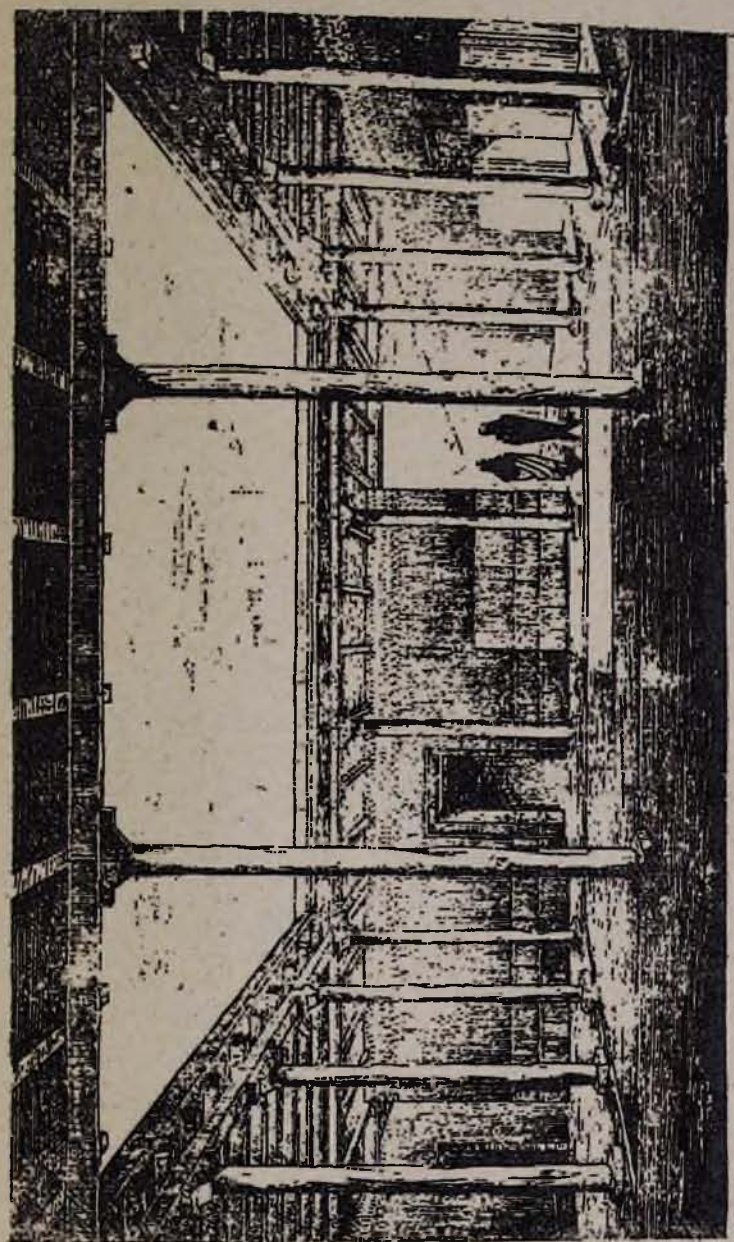
Պետության եկամտի գլխավոր աղբյուր Ուրարտում եղել են ոչ միայն արքայական տնտեսությունները, այլև սիստեմատիկ հարկահանությունը հպա-

²⁴ Տե՛ս ՄՊԸ, էջ 27:

²⁵ Տե՛ս ՄՊԸ, № 2, 4, 6:

²⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 26:

²⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, № 2, 5, 7:

Երևանի միջնորդը: Պերսիական թաղի վերականգնությունը

տակեցված երկրներից ու մարզերից՝ Ուրարտացիների՝ միևնույն երկրների դեմ ձեռնարկած արշավանքների հաճախակի կրկնման պատճառը պետք է որոնել զլխավորապես պարտադրվող հարկերը բռնագանձելու մեջ։ Պատահական չէ, որ ուրարտական թագավորները ձեռնպահ են մնում արշավանքների ժամանակ դաժան հաշվահարդար տեսնելուց այն ցեղապետների նկատմամբ, որոնք խոստանում են հետագայում հոծարակամ վճարելու սահմանված հարկը։ Այսպիսով, ուրարտացիների հաճախակի ձեռնարկած արշավանքների նպատակը եղել է նաև երկրի ժամանակ առ ժամանակ խախտված տնտեսության կարգավորումը՝ թալանի կամ հարկահանության միջոցով։

Ձուբը։ Ուրարտուի՝ հին-արևելյան տիպի ստրկատիրական պետության համար երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը ապահովելու առավել կարևոր միջոցը բռնի ուժի գործադրումն էր, իսկ դա հնարավոր էր միայն ուժեղ բանակ ունենալու դեպքում։ Բանակը կոչված էր մի կողմից ճնշելու երկրի ներսում թագավորական իշխանության դեմ ծագած ներքին ընդվզումները, մյուս կողմից՝ ռազմական արշավանքների միջոցով, ընդլայնելու Վանի թագավորության սահմանները և հարուստ ռազմական ավար առնելու։ Ձորքն էր, որ ապահովում էր նվաճված երկրներին պարտադրած հարկերի ու տուրքերի գանձումը։

Ուրարտական բանակի կորիզը հանդիսացել է այսպես կոչված «արքայական գունդը»²⁸։ Ուրարտուի տիրապետության տակ գտնվող երկրների զորքերը պատերազմների ընթացքում նույնպես ի սպաս են դրվել Վանի թագավորության ռազմական քաղաքականությանը։ Բանակը, ըստ երևույթին, համալրվել է նաև նվաճողական արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված բազմահազար ռազմագերի զինվորների հաշվին²⁹։

Ուրարտական զորքի բանակի մասին որոշ տվյալներ են պարունակում Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ թագավորության շրջանի մի քանի արձանագրություններ։ Նրանցից երկուսը հաղորդում են, որ Արաքսի վերին հոսանքում և ավելի հյուսիս ընկած Ուրտերուխի, Լուշա և Կատարդա երկրների դեմ մղված մարտերում ուրարտական բանակում կային 15 հազար հետևակայիներ, մի քանի հազար³⁰ 460 հեծյալներ, 66 մարտականք³¹։ Մի այլ դեպքում, երբ Իշպուինի և Մենուան մարտեր են մղում Նվրատի վերին հոսանքում՝ Մելիտեա (Մալաթիա) երկրին տիրապետելու համար, ուրարտական զորքը բաղկացած էր 9 հազար 174 հեծյալներից, 2 հազար 704 հետևակայիներից և 106 մարտականքից։ Այստեղ (մ. թ. ա. 764 թվականի տակ) հիշատակվում է, նաև, որ ռազմական ընդհարումների ընթացքում ուրարտական զորքը գրավում է 50 մարտականք³²։

²⁸ Տե՛ս АВИИУ, 49, 167, 188.

²⁹ Տե՛ս И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, էջ 99.

³⁰ Պահպանվել է միայն ժառանգ թվանշանը, իսկ նրանից առաջ եղած հազարավորների քանակը տուժած է ամողջովին։

³¹ Տե՛ս УКН, 21, 22.

³² Տե՛ս УКН, էջ 299 և 307.

Իրերունի «սուսի» տանարի մուտքը՝ սեպագիր արձա

Նազուրյուններով

Սարգոն Բ-ի ժամանակվա ասորեստանյան արքայական արխիվի հետախուզական նամակներից մեկում հիշատակվում է, որ ուրարտական մարզային կառավարիչ Սեթինուի զորքում կար երեք հազար հետևակային³³։

Հասկանալի է, որ այս կամ այն արշավանքի ժամանակ մարտական գործողությունների է գուրս բերվել զորքի մի մասը միայն։ Հիմնական մասը, բնականաբար, զբաղվել է թագավորության լայնատարած սահմանների, արքունիքի, բազմաթիվ ամրոցների պաշտպանությամբ։ Ուստի բերված փաստերի հիման վրա հնարավոր չէ կոնկրետ եզրակացությունների հանգել ուրարտական զորքերի քանակի մասին։ Կասկածից վեր է, սակայն, որ Վանի թագավորության հետագա աչքի ընկնող հաջողությունները, նրա սահմանների զգալի ընդլայնումը ամենից առաջ պետք է բացատրել ուրարտական բանակի հզորության աճով։ Սարգուրյան տարեգրության դժվարըմբռնելի հատվածներից մեկում հիշատակված է հետևակայինների ու հեծյալների ընդհանուր թիվը, որը անցնում է 350 հազարից³⁴։ Հավանական է, որ սա կարող է լինել միայն զենք վերցնելու ընդունակ մարդկանց և ոչ գործող զինվորների թիվ։

Որոշ տեղեկություններ են պահպանվել նաև ուրարտական զորքերի տարատեսակների մասին։ Վերևում արդեն բերված մի քանի փաստերից երևում է, որ դեռևս իշպուհնիի և Մենուայի համատեղ թագավորության օրոք ուրարտական բանակի հիմնական ստորաբաժանումները եղել են հետևակը, հեծելազորը և մարտականքերը³⁵։

Ուրարտական իշխողները առանձին նշանակություն են տվել հեծելազորին։ Հայտնի է, որ Ռուսա Ա-ի ճարքայական զնդի» համար մարտական ձիեր են աճեցվել ու վարժեցվել Ուրմիա լճի արևելյան ափին ընկած Սուբի մարզում, որ Անիաշտանիա մարլը համարվել է Ռուսա Ա-ի ձիերի երամակների տունը³⁶։ «Արքայական զնդի» պետքերն են հոգացել նաև Բարի մարզի (դարձյալ Ուրմիայի հյուսիս-արևելյան ափին) ձիանոցները³⁷։ Ռազմական արշավանքներից բերված հարուստ ավարի մեջ սովորաբար եղել են հսկայական քանակությամբ ձիեր, որոնց մի մասը ևս կարող էր տրամադրվել բանակին։

Պետք է ենթադրել, սակայն, որ ուրարտական զորքի հիմնական մասը, այնուամենայնիվ, հանդիսացել է հետևակը, որը բաղկացած է եղել պարսավորներից, նիզակավորներից, աղեղնավորներից և այլն³⁸։ Պաշտպանական միջոցներն են եղել բրոնզե և երկաթե զրահները, վահանները և սաղավարտները, որոնց բազմաթիվ օրինակները հայտնաբերվել են ուրարտական ամրոցների, հատկապես Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ³⁹։ Բրոնզե սաղավարտների, կապարճների և զոտիների վրա եղած բարձրարվեստ պատկերների շնորհիվ մենք հստակ պատկերացում ունենք ուրարտական մարտականքերի և հեծելազորի արտաքին տեսքի մասին։

33 Տե՛ս АВИИУ, 50 (3)։

34 Տե՛ս УКН, 155 G։

35 Տե՛ս նույն տեղում, 21, 22։

36 Տե՛ս АВИИУ, 49 (167)։

37 Տե՛ս նույն տեղում, 49 (188)։

38 Տե՛ս АВИИУ, 49 (280, 309), 67 (K)։

39 Տե՛ս Բ. Բ. Պրոտովսկու՝ Կարմիր բլուրի պեղումների մասին հրատարակած գիտական հաշվետվությունները։

Ուրարտական բանակի կազմում եղել են նաև որոշ օժադանկ զորքերի՝ սակրավորների և հետախույզների ստորաբաժանումներ⁴⁰։

Բանակի հրամանատարական կազմի մասին հայտնի է, որ Ուրարտուում (ինչպես և Ասորեստանում) եղել է զորքերի գերագույն հրամանատար (սթուրթան)։ գոյություն է ունեցել նաև երկրորդ սթուրթանը։ Հայտնի է ուրարտական թուրթաններից մեկի անունը (Կակկադանու) և մի «երկրորդ թուրթանի» անունը (Ուրծինե)⁴¹։ Նույն աղբյուրներում հիշատակվում են նաև «գնդապետ», «հիսնապետ», «սակրավորների հրամանատարներ և պետեր»⁴²։ Ուրարտական արձանագրություններում ևս հանդիպում են զինվորական պաշտոններ արտահայտող որոշ բառեր, որոնց իմաստները, սակայն, առայժմ դժվար է բացահայտել։

Այսպիսով, ինչպես և մնացյալ հին արևելյան պետությունները, Ուրարտուն ունեցել է զարգացած վարչական և ռազմական ապարատ։

3. Ք Ա Ղ Ա Ք Ն Ե Ր Ը

Ուրարտական ֆալաֆների բնույթը։ Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների ու առևտրի աննախընթաց զարգացման, երկրի սահմանների ընդլայնման, ավարառության, ռազմատուգանքների, ստրկական էժան աշխատանքի կիրառման շնորհիվ, պետական կենտրոնացված իշխանության հզորացման պայմաններում սկսվեց ուրարտական թագավորների քաղաքաշինական բուռն գործունեությունը։ Մ. թ. ա. IX դարի վերջին և VIII դարի առաջին քառորդում մեկը մյուսի ետևից հանդես եկան ուրարտական նորանոր քաղաքներ։ Այս ջրջանից սկսած ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հարյուրավոր բնակավայրերի կառուցման մասին, որոնք բոլորն էլ քաղաքներ են անվանվում։ Սակայն հնագիտական աշխատանքներից պարզվել է, որ քաղաք կոչվածներից շատերը պարզապես ռազմական նպատակներով կառուցված բերդ-շեներ էին և իսկական իմաստով քաղաքներ չէրաձան։ Սրանց թիվն իրոք հարյուրների էր հասնում, սփռված լինելով Ուրարտուի ամբողջ տարածությունով մեկ՝ Մալաթիայից մինչև Թավրիզ։ Բավական է նշել, որ միայն Վանա լճի շրջակայքում և Մշո դաշտում 50—60 ալդպիսի «քաղաքներ» կային։ Մյուս կողմից, Հին Արևելքի այդ հզոր, աշխարհակալ պետությունը չէր կարող գոյություն ունենալ առանց խոշոր քաղաքների՝ երկրի վարչատնտեսական և ռազմական իսկական կենտրոնների։

Ուրարտական մայրաքաղաք Տուշպան։ Ուրարտական շինարարական արձանագրությունների մի զգալի մասը կապված է Մենուա թագավորի անվան հետ, որի օրոք պետության մայրաքաղաք Տուշպան (հայկական աղբյուրների Վան-Տոսպ) դառնում է մեծ ու բարեկարգ քաղաք և ջրանցքով խմելու ջուր է ստանում Մծնկեբերտի ժայռից։ Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին գտնվող այս քաղաքի կառուցման մասին Մովսես Խորենացու մոտ պահպանվել է մի ավան-

⁴⁰ Տե՛ս АВИИУ, 50 (13, 38)։

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, 50 (4, 9, 10, 13)։

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 50, (3, 32, 38)։